

رویکرد روزنامه‌ اختر (۱۲۹۲-۱۳۱۴ق) به ساختارسازی مدنی با

تکیه بر نهاد مجلس شورا (پارلمان)

داریوش غلامی

دانشجوی دکتری تاریخ ایران اسلامی دانشگاه اصفهان

مرتضی دهقان‌نژاد*

استاد گروه تاریخ دانشگاه اصفهان

(از ص ۱۵۳ تا ص ۱۷۰)

تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۷/۱/۲۱؛ تاریخ پذیرش مقاله: ۱۳۹۷/۱۰/۲۶

چکیده

سال‌های نخستین سده نوزدهم میلادی سرآغاز تحولات بنیادین در ایران بود. جنگ‌های ایران و روس، ایرانیان را به فکر تحول‌خواهی انداخت. دوره طولانی سلطنت ناصرالدین شاه (۱۲۶۴-۱۳۱۳ق) و شرایط حاکم بر ایران عصر ناصری باعث شکل‌گیری کانون‌هایی از ایرانیان در خارج از مرزها شد. استانبول از مهم‌ترین نقاط شکل‌گیری چنین جمعیت‌هایی بود. روزنامه‌ اختر چاپ استانبول، نشر عقاید و آرای تحول‌خواهانه این دسته از ایرانیان را به داخل ایران برعهده داشت. گردانندگان اختر در دو سطح به زمینه‌سازی برای نهادینه‌کردن نهاد مجلس اقدام می‌کردند: نخست، با طرح مفاهیم فکری همانند علم، آزادی و قانون، قصد تأثیرگذاری بر زمینه فکری و باوری خواننده را داشتند و در مرحله بعد، با معرفی نهاد مجلس و عنوان مصادیق آن در کشورهای مشروطه، موجب آشنایی با این ساختار و تقویت باور لزوم مشارکت در اداره امور کشور می‌شدند. گردانندگان اختر تلاش داشتند با این شیوه باور به مشارکت مردم را در اداره کشور تقویت و زمینه تغییر را برای رسیدن به این هدف فراهم کنند. براین اساس، پژوهش حاضر بر آن است تا ضمن بررسی اجمالی رویکرد اختر در ساختارسازی مدنی، به دیدگاه این روزنامه درباره نهاد مدنی مجلس و زمینه‌سازی‌های آن برای رسیدن به این هدف بپردازد.

واژه‌های کلیدی: ساختارسازی مدنی، مجلس شورا، ایران، ناصرالدین‌شاه، روزنامه‌ اختر.

۱. مقدمه

در سال‌های پایانی قرن هجدهم و نخستین سال‌های قرن نوزدهم میلادی، تحولات اروپا که از سده‌های پیش آغاز شده بود، به‌صورت گسترده‌ای کشورهای پیرامونی را تحت‌تأثیر قرارداد که ایران یکی از این کشورها بود. ساختار موجود جامعه آن روز ایران، توان هم‌وردی با این تحولات را نداشت؛ لذا، تغییر در ساختار موجود، از جمله مهم‌ترین راهکارها برای مواجهه با شرایط موجود بود و روزنامه‌ها در تسریع این روند نقش ممتازی داشتند.

روزنامه‌ اختر، از مهم‌ترین و نخستین روزنامه‌هایی بود که به این مهم پرداخت. شناختی که نویسندگان اختر از شرایط و تحولات اروپا داشتند، به‌واسطه بهره‌مندی از فضای موجود در عثمانی، زمینه‌ای مناسب را برای ایفای نقش اختر در این فرآیند فراهم کرده بود. مقالات روزنامه‌ اختر طیف گسترده‌ای از مفاهیم تحول‌خواهانه را دربرمی‌گرفت؛ مفاهیمی همچون حریت، آزادی فکر، برابری، قانون، عدالت، استقامت و... همچنین طرح و ایده‌نهادسازی مدنی با آشناکردن ایرانیان با نهادهای مُدرن همانند مدارس جدید، مجلس، نظام‌نامه‌ها، قانون اساسی و ساختارهای سیاسی مُدرن را می‌توان از جمله فعالیت‌های این روزنامه نام برد. ساختارسازی مُدرن، راهکار تغییر وضعیت موجود برای تقویت کشور در مواجهه با تحولات پیش رو بود. تقویت نهادهای مدنی و مشارکت مردم در امور کشور، محصول ایجاد ساختارهای مُدرن تلقی می‌شدند و در این میان، نهاد مجلس به‌عنوان ساختاری مُدرن مورد تأکید و توجه گردانندگان روزنامه‌ اختر بود.

تاکنون مطالعات و پژوهش‌هایی در معرفی روزنامه‌ اختر انجام شده است. برخی از این آثار به‌صورت کلی اختر را معرفی کرده‌اند که از جمله می‌توان به کتاب *تاریخ جراید و مجلات ایران* (۱۳۶۳) نوشته صدر هاشمی و *تاریخ روزنامه‌نگاری ایران* و دیگر *پارسی‌نویسان* (۱۳۷۷) نوشته ناصرالدین پروین در این خصوص اشاره کرد. همچنین پژوهش‌ها و مقالاتی به‌صورت تخصصی‌تر و جوهی از محتوای روزنامه‌ اختر را بررسی کرده‌اند؛ مقالاتی همانند «نقش دولت و مردم در اقتصاد از نگاه اختر» (۱۳۸۰) نوشته عبدالمهدی رجایی، «رویکرد انتقادی روزنامه‌ اختر به وضعیت زنان جامعه ایران عصر ناصری» (۱۳۹۱) نوشته جلیل پورحسن دارابی و «اندیشه آزادی و اقسام آن از دیدگاه روزنامه‌ اختر» (۱۳۹۳) نوشته مهدی رفعتی‌پناه از جمله پژوهش‌هایی هستند که هرکدام به بررسی یکی از موضوعات موردتوجه روزنامه‌ اختر پرداخته‌اند، اما مقاله پیش رو متفاوت از پژوهش‌های ذکرشده تلاش دارد تا به این پرسش اصلی جواب دهد که شیوه

اختر در نهادینه‌کردن نهاد مجلس در ایران عصر ناصری چگونه بوده است؟ فرض پژوهش بر این است که روزنامه‌ اختر تلاش داشت با تغییر در نظام باورها و نگرش خوانندگان و آشناکردن آنها با مفاهیم مدرن و نهادهای مشارکتی، به لزوم وجود نهاد مجلس و نهادینه‌کردن آن در ایران بپردازد. پژوهش حاضر به شیوه‌ توصیفی-تحلیلی، با فیش‌برداری از مندرجات روزنامه‌ اختر انجام شده است.

۲. معرفی روزنامه‌ اختر

اختر روزنامه‌ای فارسی‌زبان بود که در شهر استانبول به مدیر مسئولی آقامحمد قراچه‌داغی تبریزی و سردبیری میرزا مهدی‌خان تبریزی چاپ می‌شد (جعفری‌خانقاه، ۱۳۸۳: ۳۵/۱). نخستین شماره‌ روزنامه‌ اختر در ۱۶ ذی‌الحجه ۱۲۹۲ق/۱۳ ژانویه ۱۸۷۶م منتشر شد (اختر، ۱۳۷۸: ۴/۱). به‌واسطه‌ کارشکنی‌های سفیر ایران در عثمانی و سوءظن سلطان عبدالحمید به فعالیت ایرانیان، خاصه سید جمال‌الدین اسدآبادی، روزنامه‌ اختر در سال ۱۳۱۴ق برای همیشه تعطیل و از انتشار بازماند (همان: ۱۴).

بی‌شک مندرجات روزنامه‌ اختر، مهم‌ترین منبع برای شناخت و معرفی این روزنامه است. در سرلوحه‌ اختر از آغاز تا پایان انتشار، عدد ۱۲۹۲ به‌عنوان نخستین سال انتشار ثبت می‌شد. نام روزنامه (اختر)، با خط ثلث و به‌صورت ساده و درشت در بالای صفحه درج و در قسمت زیرین آن، در سمت راست به خط لاتین «L'akhter» نوشته می‌شد. سمت راست سرلوحه، محل و تاریخ انتشار را مشخص می‌کرد و در سمت چپ، قیمت روزنامه آورده می‌شد. در قسمت انتهایی سرلوحه، این جمله نوشته می‌شد: «این گازت از حوادث گوناگون و از سیاسیات و پولتیک و از تجارت و علم و ادب و دیگر منافع عمومیه سخن خواهد گفت هرگونه مواد مفیده‌ عامه، مجاناً قبول و طبع خواهد شد.» و به‌این ترتیب، گردانندگان اختر از آغاز تا پایان دوران فعالیت مطبوعاتی خود روشنگری کردند و به ثبت و نشر افکار تحول‌خواهانه پرداختند.

با مطالعه‌ مندرجات روزنامه‌ اختر، به نقش مؤثر آن در تحولات و رویدادهای تاریخ معاصر ایران پی‌می‌بریم. اختر روزنامه‌ای مهم در تنویر افکار عمومی بود (صدرهاشمی، ۱۳۶۳: ۱۶۳/۱). مقالات اختر به شرح معضلات جامعه‌ عصر ناصری می‌پرداخت و این نکته از مندرجات روزنامه‌ اختر قابل فهم است که اصلاح در ساختار جامعه را پیگیری می‌کرد. گویی نویسندگان اختر هدف خود را بر تغییر باور و نگرش مخاطبان قرارداده بودند و تأکید داشتند که «اقدام اصلاحات، اصلاح افکار و اذهان است» (اختر، ۱۲۹۶: ۳۹۳/۵۰).

کسروی روزنامه‌ی اختر را روزنامه‌ی مهم و نویسندگان آن را افرادی نیک و باغیرت معرفی می‌کند (۱۳۷۸: ۷۷). میرزا یوسف‌خان مستشارالدوله، میرزا حبیب‌دستان، میرزا مهدی تبریزی، معروف به منشی اختر و میرزا آقاخان کرمانی، از جمله نویسندگان نام‌آشنای روزنامه‌ی اختر بودند (محیط طباطبایی، ۱۳۶۶: ۳۹). اهمیت این روزنامه در این نکته قابل‌دریافت است که به خوانندگان آن اطلاق اختری‌مذهب می‌گردید (براون، ۱۳۳۷: ۳۷۹). توجه در حوزه‌ی توزیع روزنامه، بیانگر اهمیت روزنامه‌ی اختر است. علاوه بر ایران، در عثمانی، هندوستان، قفقاز و بسیاری از کشورهای اروپایی روزنامه‌ی اختر مشترک داشت و در کشورهای نامبرده نسخه‌های اختر توزیع می‌شد (اختر، ۱۳۰۸: ۱/۱).

۳. مدنیت از نگاه اختر

براساس نوشته‌های روزنامه‌ی اختر، مدنیت ویژگی زندگی نوع انسان دانسته شده است. گردانندگان اختر باتوجه‌به بنیان‌های باور دینی، بر استعدادهای ذاتی نوع انسانی تأکید داشتند و هدف از خلقت جهان را آفرینش نوع انسانی معرفی می‌کردند (اختر، ۱۲۹۲: ۱/۲). لزوم زندگی جمعی و تعاون با هدف برآوردن نیازهای فردی و جمعی را دو ویژگی نوع انسانی می‌دانستند که وجود آنها به تمدن و مدنیت منجر می‌شد. انسان‌ها براساس دانش و حکمت، قوانینی را وضع می‌کنند که باعث پایداری زندگی جمعی و تأمین‌کننده مدنیت می‌شود و به‌واسطه‌ی اصل «نزاهت» (حُسن خُلُق و گرامی‌بودن نوع انسانی) قوانین موضوعه را برای حفظ شرافت انسانی محترم می‌شمارند (همان).

تعریف اختر از تمدن، تنها منحصر به تجمع تعدادی از افراد نیست، بلکه اصل مهم را در مشارکت عقلی انسان‌ها می‌داند؛ یعنی، زاینده‌گی تجمعات انسانی و کیفیت‌بخشی به آن را در مشارکت فکری آنان آورده است (اختر، ۱۳۱۳: ۵۱۶/۳۳). این روزنامه به ظرافت، لزوم تبعیت از خرد جمعی و پرهیز از خودرأیی و استبداد را گوشزد کرده، آن را از الزامات مدنیت معرفی می‌کند. نویسندگان اختر، لازمه‌ی ترقی را در کسب عناصر سازنده آن از غرب می‌دانستند و شرقیان را از تقلید افعال و اطوار اروپاییان منع می‌کردند. آنان شرط حفاظت و توسعه‌ی مدنیت را بهره‌گیری از علم سیاست مَدَن می‌دانند و اساس آن را بر مبنای قوانین عادلانه در بخش‌های گوناگون ذکر می‌کنند. در ادامه، با اشاره به رساله‌ی «یک کلمه» مستشارالدوله، نوزده اصل را رمز ایجاد و انتظام ملل متمدن می‌شمارند (اختر، ۱۲۹۳: ۱/۵۸). این روزنامه براساس اصول ذکرشده، لازمه‌ی سیاست مَدَن (ایجاد و توسعه مدنیت شهری) را در ساختارسازی مَدَن می‌داند و به لزوم پایبندی به اصول مهم

آزادی‌های فردی، سیاسی، قلم و تجمعات، مشارکت ملی، تساوی در برابر قانون، اصل تفکیک قوا، مشروعیت قدرت و آموزش فراگیر اشاره دارد. برای فهم مناسب از این پژوهش، ادامهٔ مبحث به دو محور «مبانی فکری زمینه‌ساز نهادهای مدنی» و مصداق عینی «نهاد مجلس» تقسیم‌بندی می‌شود.

۴. مبانی فکری زمینه‌ساز نهادهای مدنی

نویسندگان اختر با هدف تغییر نگرش خوانندگان، مقالاتی با موضوعات مُدرن می‌نوشتند و در طرح ایده‌های نو و تثبیت نظام باوری جدید، به طرح مسائل نظری براساس محتویات دین اسلام می‌پرداختند. برای بیان نظری هر مفهوم مُدرن و پذیرش عمومی آن، مستندات به‌ویژه از قرآن می‌آوردند. با این روش، نویسندگان اختر باتوجه به زمینهٔ باور دینی و با استفاده از مقوم‌های فکری موجود در تعالیم اسلامی، به طرح نظری مفاهیم جدید اقدام می‌کردند؛ البته مفاهیمی که محوریت مقالات اختر را دربرمی‌گرفت، بیشتر ناشی از کاستی‌های جامعهٔ عصر ناصری بود. براین‌اساس، متناسب با شناختی که از معضلات جامعهٔ آن روز ایران و همچنین تحولات و پیشرفت‌های کشورهای متمدنی داشتند، موضوعاتی مطرح می‌کردند که زمینه‌ساز تغییر در نگرش خوانندگان بود.

گردانندگان اختر سعی داشتند با تغییر در نظام باوری، زمینهٔ مناسبی برای اقدامات تحول‌خواهانه فراهم کنند و در فرآیندی منطقی، جامعهٔ ایرانی را به تغییر در وضع موجود فراخوانند. اختر در طرح مفاهیم نو و رشد مدنیت بر دو اصل کرامت انسانی (به‌واسطهٔ برخورداری از تعقل) و مدنی‌الطبع بودن انسان‌ها تأکید داشت و لزوم چنین تغییراتی را در شرافت انسانی و برآوردن نیازهای اجتماعی انسان‌ها می‌دانست: «اساس مدنیت و انسانیت برپا نخواهد بود، مگر به ترتیب بعضی مقدمات و اسباب تحصیل مقامات انسانیت و تزئید آثار حکمت [دانش] و نزاهت [کرامت] در انسان‌ها و قوت‌دادن به مقدمات این مقصود» (اختر، ۱۳۹۲: ۱/۲). بعد از آماده‌کردن ذهن خوانندگان برای پذیرش مفاهیم نو، مصادیقی از نهادهای مدنی را که تقویت‌کنندهٔ این مفاهیم بودند، طرح می‌کرد؛ نهادهایی که برآورندهٔ نیازهای اجتماعی و نماد ترقی و توسعه بودند؛ همانند مدرسه، مجلس، بلدیّه، و...

۴-۱. علوم جدید

توجه به دانش از جمله مهم‌ترین مفاهیم بنیادی مورد تأکید اختر بود. اختر در پی آن بود تا با تبیین جایگاه دانش در روند ترقی، ذهن ایرانیان را برای بهره‌برداری مناسب از

علوم و فنون روز آماده کند. گردانندگان اختر با استناد به منابع تاریخی، بر پیشسازی کشورهای شرقی (مسلمانان) در علوم تأکید می‌کردند و برای بازیابی شکوه گذشته و ترقی کشور، خواهان بهره‌گیری از دانش بودند (اختر، ۱۳۹۲: ۲/۲). بررسی توجه به اهمیت و جایگاه علم براساس همه مقالات اختر سخن را به درازا خواهد کشید؛ لذا تنها برای نمونه، به پاره‌ای از مزایای علم که مورد توجه نویسندگان اختر بود، اشاره می‌شود.

اختر، شرط نظم‌بخشی و قانون‌مندسازی جامعه و ایجاد اصلاحات را در ایران دستیابی به نظام آموزشی توانمند می‌دانست و در توضیح مقاله‌ای تحت عنوان «انتظام» به اهمیت این مقوله پرداخته و آن را نخستین مرحله مدنیّت ذکر کرده است: «پس اول اقداماتی که برای ماها لازم است، تأسیس مکتب‌ها برای ذکور و اناث است» (اختر، ۱۳۹۶: ۳۲۰/۴۱). فایده مهم دیگر علم، تضمین استقلال ملی معرفی می‌شد. اختر در مقاله‌ای تحت عنوان «شدت لزوم علم و تربیت در اسلام»، ضمن تشریح اهمیت علم، به پرسش درباره عامل قدرت نصارا (کشورهای اروپایی) و بت‌پرستان ژاپنی می‌پردازد و در پرسش از علل ضعف و سستی مسلمانان، غصب ممالکشان و قتل‌عام آنان توسط بیگانگان به این نکته می‌رسد که «باعث بدبختی این امت مرحومه این است که جهل را بر علم مرجح داشتند.» و در ادامه، راهکار حفظ استقلال را در فراگیری علوم جدید معرفی می‌کند (اختر، ۱۳۹۸: ۳۱۹/۸-۳۲۰).

اختر نهاد مکتب را که وظیفه آموزشی جامعه برعهده‌اش بود، کهنه و نامناسب می‌دانست (اختر، ۱۳۰۸: ۱۵۶/۲۰-۱۵۷) و در طرح خود برای پیشرفت ایران عصر ناصری و تغییر در وضع موجود، تغییر نگرش و باور افراد را هدف قرار داده بود. برای رسیدن به این منظور، تحول در محتوای نظام آموزشی در راستای کیفی‌سازی نیروی انسانی پیشنهاد می‌شد (اختر، ۱۳۰۷: ۱۱۸/۱۴). کیفیت و توانمندی نیروی انسانی در طرح پیشنهادی اختر برای ترقی، جایگاه ویژه‌ای داشت و از مدارس به‌عنوان کارخانه‌های انسان‌سازی نام می‌برد (اختر، ۱۳۱۲: ۲۶۰/۱۸). با توجه به مطالب بیان‌شده، گردانندگان اختر سعی داشتند با افزایش آگاهی عمومی جامعه، مشارکت مردم را در حکومت نهادینه سازند. تحقق چنین امری، زمینه مطالبه‌گری و تأسیس نهاد مدنی مجلس را فراهم می‌کرد.

۲-۴. قانون

از دیگر مفاهیم مورد تأکید اختر، قانون بود. لزوم وجود و تأثیر قانون در نوسازی تا جایی است که حتی ناصرالدین‌شاه، نقصان آن را از علل عقب‌ماندگی ایران می‌دانست (۱۳۰۷):

۱۱۵/۱۴). ذهنیت و تفکر لزوم وجود حکومت قانون در سال‌های بعد تأثیر خود را بر تحول ساختار حکومت در ایران گذاشت. اندیشمندان ایرانی در پیدایش مفهوم قانون، سال‌ها پیش از وقوع انقلاب مشروطه (۱۳۲۴ق/۱۲۸۵ش) به تبیین این مفهوم همّت گماشتند؛ بنابراین، آگاهی یافتن از بستر ذهنی و عینی و نخستین بحث‌ها و واکاوی‌ها درباره چستی قانون در این خصوص بسیار راهگشاست (راسخ و بخشی‌زاده، ۱۳۹۲: ۳۷).

مفهوم عدالت نیز در پیوست با قانون طرح می‌شد. قانون به‌عنوان تأمین‌کننده عدالت، تحقق عینی عدالت است. عدالت به‌عنوان مفهومی انتزاعی ترسیم‌کننده چگونگی رسیدن به حق است که ابزار آن را باید در قانون جست‌وجو کرد (آدمیت، ۲۵۳۶: ۱۷۱)؛ پس قانون و عدالت لازم و ملزوم یکدیگرند. ایجاد نهاد قانون از دغدغه‌های آن روز روشنفکران ایرانی بود. تأسیس نهاد قانون‌گذاری مستقل از قدرت اجرایی، از مهم‌ترین راهکارهای خروج از عقب‌ماندگی بود: «مقصود از این همه تغییرات و اهتمامات و تحریرات در ترتیب مجالس این بود که اختیار قانون از اختیار اجرا جدا باشد» (اصیل، ۱۳۹۴: ۱۰۶). از این نگاه، راه نجات ایران در تغییر سبک حکومت از سلطنت مطلق غیرمنظم (خودکامه) به حکومت سلطنت مطلق منظم دانسته می‌شد که وجه تفاوت آنها در جدایی قوه اجرا و قانون‌گذاری و وجود قانون بود (همان: ۳۲).

اوضاع نامساعد ایران عهد ناصری و هرج‌ومرج ناشی از خودکامگی و بی‌قانونی را تاج السلطنه چنین تبیین می‌کند: «مملکت در حال نزع، تمام رعیت بیچاره مفلوک، حکام با منتهای قدرت مشغول ظلم و جور، به قدری پولتیک ایران تاریک و مردم دلخون و جری بودند که از تمام چهره‌ها آثار نارضایتی ظاهر و هویدا بود» (بی‌تا: ۴۹). براساس چنین دریافتی از شرایط آن روز، روشنفکران ایرانی خواستار به خدمت‌گرفتن قانون برای ایجاد تحول و خروج از عقب‌ماندگی بودند؛ «یعنی در هیچ‌کاری که متعلق به امور محاکمه و مرافعه و سیاست و امثال آن باشد، به هوای نفس خود نتوان عمل کرد» (مستشارالدوله، ۱۳۹۲: ۲۵). روشنفکران از مطبوعات برای پرورش فکر قانون‌خواهی در جامعه استفاده می‌کردند. میرزاملکم از جمله این افراد بود که روزنامه‌ای به نام «قانون» را در لندن انتشار داد (پروین، ۱۳۷۷: ۲۶۹/۱).

گردانندگان اختر نیز قانون را از مؤلفه‌های مهم نوسازی ایران می‌دانستند و برای نهادینه‌کردن آن اهتمام خاص داشتند. اختر در مقاله‌ای به کتابچه قانونی می‌پردازد که چند نفر از مأموران دولت علیه ایران که در خارجه مأموریت داشتند، برای دستیابی به

پیشرفت و انتظام ایران تهیه کرده و به دولت داده بودند. «نخستین کاری که از جمع کارها برای ترقی ملت و شکوه دولت علیّه ایران لازم‌تر است، وضع قانون است. مادامی که در دولت علیّه قانون گذاشته نشده، دو قوه که عبارت از قوه حکم و قوه اجرا باشد، از همدیگر تفریق نگشته، ترقی برای دولت و ملت و ازدیاد قوت لشکر و تکثیر آبادی کشور و تحصیل نام نیک در ممالک خارجه محال است» (اختر، ۱۳۹۶: ۳۱۲/۴۰). سپس در ادامه، به فواید قانون اشاره می‌کند: امنیت مالی و جانی، تقویت اشتغال، ورود سرمایه خارجی، ارتقاء اعتبار بین‌المللی کشور، فراگیرکردن عدالت و رضایت اجتماعی، تربیت مدنی، ایجاد زمینه برای انباشت سرمایه و تسهیل تبادل نقدینگی برای توسعه، تسهیل ارتباطات و توسعه راه‌ها، گسترش و عمومیت تعلیم و تربیت به سبک جدید، خرید کارخانه‌جات و استخراج معادن و افزایش ثروت ملت، تقویت حمل و نقل دریایی و رونق بنادر، تسهیل دریافت مالیات و نظم محاکم از جمله فوایدی است که برای وجود قانون بر می‌شمرد.

اختر در مقالات متعدد و مکرر، خودسری و بی‌نظمی متنفذان و حاکمان دستگاه‌های دولتی را دست‌مایه نقد خود می‌کند. احتکار، خرابی گمرکات در اثر سودجویی حاکمان، مالیات‌های خودسرانه، معطل ماندن تجارت، رواج تقلب، فراگیری جهل، اجحاف به عامه مردم، تبعیض، تعطیلی خدمات عام‌المنفعه، خرابی محکمه‌ها و عدم تناسب جزا با جرم، بی‌قانونی و نبود وحدت رویه برای اداره مملکت، از مهم‌ترین معضلات عصر ناصری بود که در گزارش‌های مکرر اختر بر آن تأکید می‌شد. مطالعه نسخه‌های اختر مملو از چنین گزارش‌هایی است. در پرتو بیان چنین واقعیت‌هایی از جامعه ایران، اختر در سلسله مقالاتی بر لزوم وجود قانون برای ترقی کشور تأکید می‌کرد: «مملکتی که قانون معین ندارد و حکام و عمال به سبب سوء افعال در پیشگاه آن مسئول و مؤاخذ نیستند، بالعکس لایسئل عما یفعل بار آمده، به استبداد و خودرأیی خوگرفته؛ البته آبادی و ترقی، آن ملک را بدرود خواهد نمود، خواری و مسکنت بر اهل آن چنان مملکت سلام خواهد گفت» (اختر، ۱۳۰۸: ۱۷۳/۲۲). در این گفتار، به مهم‌ترین کارکردهای قانون در مسئولیت‌پذیری قدرت و حاکمیت ملت اشاره شده است.

گردانندگان اختر قانونمندان جامعه را وظیفه‌ای ملی و قابل اجرا می‌دانستند (۱۳۰۸: ۷۹-۷۸/۱۰). از دیدگاه اختر، امنیت مهم‌ترین نتیجه برقراری قانون بود که مطالبه‌ای مهم برای ایران عصر ناصری قلمداد می‌شد. براین اساس، اختر قانون را مقیاس

عدالت و شریعت را محل ورود و صدور احکام عادلانه و شرط حصول و آفرینش آن را در آگاهی عناصر اجتماعی می‌دانست (اختر، ۱۲۹۳: ۱/۴۴).

اختر در مقالاتی با عنوان «حُب وطن»، ضمن برشمردن قوانین مملکت به‌عنوان یکی از اجزای وطن، شناخت و تبعیت از قانون را از لوازم وطن‌دوستی ذکر کرده است (اختر، ۱۲۹۳: ۱/۲۳ و ۱/۲۴). از دیدگاه اختر، قانون امری عمومی و بالسویه است و با تأکید بر این امر، به اصل مترقی حقوق بشر پایبندی خود را اعلام می‌دارد. دلیل آزادی ورود به جلسات محکمه‌ها در کشورهای مترقی را شاهی بر اصل تساوی و عمومیت حقوق قرار می‌دهد و با آوردن تلمیحی از آیه ۳۲ سوره مائده^۲ قیاس را بر عمومیت حقوق انسانی می‌گذارد و می‌نویسد: «محکمه که در حق زید برخلاف حقانیت رفتار کرد، در حق جملهٔ ابنای وطن و اصحاب حقوق نیز روا خواهد داشت» (اختر، ۱۲۹۳: ۱/۲۸).

فرض اختر بر این است که چون انسان مدنی‌الطبع است، برای زندگی جمعی نیازمند لوازم و مقدماتی است. براین‌اساس، به قانون به‌عنوان یکی از لوازم زندگی جمعی می‌پردازد. اختر برای تفهیم هماهنگی بین شریعت و قانون، نخست ذهن خوانندگان را با آوردن مقالاتی با عناوین «اساس وظیفهٔ انسانیت»، «نفاق و بدبختی» و «ظلم و ستمکاری» برای ورود به بحث آماده می‌کند. این مقالات از جمله وظایف جوامع انسانی را شناخت حقوق و تکالیف شخصی و جمعی می‌دانند (اختر، ۱۲۹۳: ۱/۱۴) و برآمدن قانون و شریعت را از عدالت مایهٔ اتفاق این دو معرفی نموده و آن دو را «حاکم مطلق در عالم مدنیت» معرفی می‌کنند (اختر، ۱۲۹۳: ۱/۱۸).

اختر، شریعت را به دو بخش «عبادات» و «معاملات» تقسیم می‌کرد که احکام عبادات را محدود، شخصی و غالباً غیرقابل‌تغییر می‌دانست، اما بر این باور بود که قوانین مربوط به معاملات چون متعلق به مناسبات انسانی و تنظیم روابط است، متناسب با شرایط زمانی باید تغییر و سامان یابند؛ لذا چنین قانونی که متناسب با شرایط زمان وضع شود، مخالف شریعت نیست؛ چون تنظیم‌کنندهٔ روابط جوامع انسانی براساس عدالت است (اختر، ۱۲۹۳: ۱/۱۸).

نویسندگان اختر با یکی‌دانستن دولت و ملت در پی ترسیم این باور بودند که راهکار ترقی در قانونمند کردن جامعه و تنظیم مناسبات دولت-ملت، قانون است؛ البته شرط تحقق چنین طرحی را آگاهی ملت و مأموران دولتی از حدود حقوق و اختیارات خود می‌دانست و از جمله حقوق ملت را در آگاهی از دخل و خرج دولت، قوانین عملکرد

داخلی مأموران دولت و همچنین مناسبت‌ها و تعاملات با دولت‌های خارجی نام می‌برد (س ۱۲۹۳، ش ۱، ص ۵۱). با ترویج چنین ایده‌ای، اختر در پی زمینه‌سازی برای نظارت ملت بر امور جاری مملکت و شکل‌گیری باور مشارکت ملی بود که تحقق آن را در گرو تشکیل مجلس از بطن ملت می‌دید.

۳-۴. آزادی

گردانندگان اختر در تشریح مفهوم آزادی، ضمن لازم و ملزوم دانستن مفاهیم مُدرن، در پی طرح این مفاهیم در ساختاری با روابط متقابل معنایی و مصداقی آنان بودند. آنها تلاش می‌کردند با ساختن نظام باوری جدید براساس مفاهیم اسلامی تقویت‌کننده، به مبارزه با باورهای کهن و استبدادی برخیزند. اختر برای ورود به مبحث آزادی، ضمن توجه به زمینه‌سازی‌های قبلی که در بیان شرافت و نزاهت (کرامت) انسانی بیان کرده بود، به تفکیک معنایی و مصداقی آزادی می‌پرداخت. از دیدگاه اختر، آزادی مفهومی است که به دو گونه می‌توان به آن پرداخت: «دو طرف افراط و تفریط آن مذموم و مایه هرگونه خرابی‌ها در جهان است: یکی اسارت و ذلت و مقهوریت غیرمحقانه که باعث ابطال حقوق و نقصان شرف و ناموس انسانی است؛ دومی، بی‌قیدی و مطلق‌العنانی و بی‌شرمی است که موجب هرج و مرج در اطوار بشری است» (اختر، ۱۲۹۳: ۱/۱۳). اختر تبعیت از قانون را عین آزادی و خروج از بند اسارت خودرأیی می‌دانست و مراد از آزادی را به تبعیت از قانون پیوند می‌زد (همان). براین اساس، خودرأیی و خودکامگی را در تقابل با آزادی معرفی می‌کرد و باتوجه به خودسری حکام در اداره امور، با طرح چنین موضوعاتی زمینه نقد وضع موجود را فراهم می‌آورد.

نویسندگان مقالات اختر در مباحث طرح‌شده با موضوع آزادی، بیشترین تأکیدشان بر آزادی افکار و مطبوعات بود. آنها آزادی افکار و حریت را ناشی از دانش و حکمت می‌دانستند و آن را از اسباب ترقی و مدنیت معرفی می‌کردند: «خوشا به حال کسی که مقام بلند آزادی را فهمیده و... . بخطاب مستطاب «انت خُر فی الدارین» مخاطب گردیده است» (اختر، ۱۲۹۳: ۱/۱۲). همچنین آزادی افکار را لازمه قانون‌نامه‌ها و انجمن‌ها می‌دانستند و منشاء آن را در آزادی بیان و دفاع از حقوق فردی و مدنی بیان می‌کردند (اختر، ۱۲۹۳: ۱/۳۷). براین اساس، به‌واسطه مزایای مطبوعات در ترقی و تضمین امنیت و دفاع از حقوق فردی و عمومی جامعه، آزادی را شرط لازم برای رسیدن به چنین اهدافی معرفی می‌کردند و درجه و میزان آن را باتوجه به ترقی و آگاهی هر جامعه‌ای متفاوت می‌دانستند

(۱۲۹۵: ۲۴۰/۳۰). در مجموع می‌توان گفت طرح مفهوم آزادی و کارکرد آن در تقویت مشارکت مدنی در امر حکومت و در پیوند با قانون و ترقی، نقش مهمی در توجیه لزوم تأسیس نهاد مشارکتی مجلس شورا داشت.

۵. نهاد مجلس شورا (پارلمان)

پارلمان به‌عنوان نماد حاکمیت ملت، جایگاه ویژه‌ای در فرآیند نوسازی روزنامه‌آختر دارد. در جامعه استبدادزده عصر ناصری، ترویج ضرورت وجود مجلس برای کاستن خودکامگی و تنظیم امور مملکت براساس خرد جمعی و موافق با نیازمندی‌های آن روز جامعه ایرانی برای خروج از عقب‌ماندگی بود. مفهوم ترقی در مندرجات روزنامه‌آختر جان‌مایه سعادت، افزایش رفاه جامعه و ضامن استقلال ملی تعریف می‌شد. رسیدن به ترقی و ایجاد مدنیت جدید در تمامی طرح و برنامه‌های اصلاحی آختر موردنظر بود؛ لذا در نظر داشت برای رسیدن به چنین اهدافی، با دست‌یافتن به علم روز و گسترش مدارس به سبک جدید، جامعه را توانمند کند. آختر وجود حریت و آزادی را عاملی در راستای ضمانت سعادت ملت، شکوفایی استعدادها و تضمین‌کننده امنیت و حافظ قانون می‌دانست. قانون را علاوه بر اینکه محملی برای انتظام امور می‌دید، زمینه مشارکت ملی و عاملی برای انسجام اجتماعی معرفی و تدوین آن را براساس خرد جمعی مطالبه می‌کرد. اهمیت مشارکت مدنی اعضای جامعه و مجلس به‌عنوان نقطه مرکزی مسئولیت‌پذیر کردن قدرت و مبنای تغییر وضع موجود، در چند سطح از سوی گردانندگان آختر موردتوجه بود:

- الف. آوردن نمونه‌هایی از مجالس موجود در جهان مترقی آن عصر با کارکرد مشارکت ملی و تحدید قدرت براساس قانون در قالب گزارش یا اخبار تلگرافی؛
- ب. ترجمه و نشر نظام‌نامه‌های سایر کشورها و آشناکردن خوانندگان با جنبه‌ها و مزایای آنها که نقش عمده‌ای در تحول فکری جامعه داشت. نظام‌نامه‌ها وظیفه تنظیم روابط داخلی و خارجی کشورها را برعهده داشتند. تشریح شیوه ساختار تولید و کارکرد آنها به تغییر در ایده شیوه اداره کشور منجر می‌شد؛ برای نمونه، ترجمه نظام‌نامه داخلی مجلس اعیان عثمانی (آختر، ۱۲۹۴: ۲۷/۳۹-۲۷۵)، نظام‌نامه اعانه کمیسیون رسیدگی به زلزله استانبول (آختر، ۱۳۱۲: ۳۰/۳-۳۱)، نظام‌نامه پاسپورت عثمانی (آختر، ۱۳۱۲: ۲۴/۳۵۷-۳۵۸) و نظام‌نامه مجلس مبعوثان عثمانی (س، ۱۲۹۴: ش ۲۵۰-۳۶، ۲۵۲) از آن جمله بودند.
- ج. ثبت و نشر تحولات مشروطه عثمانی و نحوه دریافت عثمانی‌ها از این نهاد مدنی. تحولات مشروطه در عثمانی و ذکر مصادیق آن در روزنامه‌آختر جایگاه ویژه‌ای داشت.

پیگیری دقیق تحولات عثمانی، نشر قانون اساسی و اخبار مربوط به مجالس عثمانی و حتی در شماره‌هایی پرداختن به نشر کامل صورت مذاکرات مجلس به‌ویژه مورد توجه اختر بود. از این طریق، ضمن آشنا کردن ذهن ایرانیان با نهاد مجلس و مزایای آن، امکان وضع قانون براساس شرع اسلام را توجیه می‌کرد. با پیگیری فعالیت‌های مطبوعاتی روزنامه اختر و دقت در محتویات مطالبی که در این سه سطح منتشر کرده است، اهمیت و جایگاه مجلس در برنامه نوسازی این روزنامه مشخص می‌شود.

مجالس عمومی، مبعوثان، سنا، بلدیة و عمومی ولایات از مهم‌ترین اشکال مجالس داخلی کشورهاست که اختر درباره آنها اخبار و گزارش‌هایی منتشر می‌کرد. در برخی موارد مخاطبان خود را با چگونگی تشکیل و کارکرد آنها نیز آشنا می‌کرد و در نشر قانون اساسی مشروطه عثمانی به‌صورت واضح به سازوکارهای آن اشاره می‌کند که براساس مفاد قانونی مندرج در این قانون تدوین شده‌اند. آوردن خبرهای تلگرافی کوتاه در آشنایی خوانندگان اختر با کارکرد و حوزه عملکردی مجالس کشورها نقش تعیین‌کننده‌ای داشت. در کشوری که حتی مأموران جزء آن نیز مقید به هیچ قانونی نبودند و اساساً قدرت، مسئول و پاسخگو نبود، ذکر نمونه‌هایی از نظارت و کنترل ملت در تعیین و اجرای امور مملکت اهمیت ویژه‌ای داشت. نمونه‌های فراوانی از یگانگی دولت-ملت و مشروعیت قدرت براساس آرای ملت در روزنامه اختر به‌صورت مقاله و گزارش نشر و ثبت شده است. مجلس به‌عنوان نهادی مدرن که برآمده از انتخاب ملت است، با کارکرد قانون‌گذاری و نظارت بر اجرای قانون در شماره‌های انتشار یافته اختر حضور پررنگی داشت؛ به‌گونه‌ای که در کمتر شماره‌ای از این روزنامه پیدا می‌شد که حداقل به اخبار تلگرافی از مجالس دنیای مرقی نپرداخته باشد.

۵-۱. مجلس اعیان (سنا)

سنا از جمله نمونه مجالسی است که اختر به آن پرداخته است. در خبر تلگرافی از پاریس آورده است: «مجلس سناتو (اعیان) بودجه‌های وزارت‌های مالیة و خارجه را تصدیق و امضاء کرد» (اختر، ۱۲۹۵: ۴۰۴/۵۰). از واشنگتن: «مذاکره قراردادی که در باب شورشیان کوبا مجلس مبعوثان آمریکا [آمریکا] اتخاذ کرده بود، در مجلس اعیان بدون تعیین وقت تأخیر شد» (اختر، ۱۳۱۳: ۵۰۰/۳۲). از پاریس: «در مجلس اعیان بنیچه مخارج وزارت‌های تجارت پذیرفته شد، ولی ضمایم آنها را که مجلس مبعوثان مناسب دیده بود، کاملاً وازد ارد کرد» (اختر، ۱۳۱۲: ۵۴۹/۳۸). از لندن: «لایحه قانونی که پیش‌تر از

جانب لرد سالسبری، رئیس سابق وزرای انگلستان، در باب منع دخول پاره‌ای مردمان بی‌سروپا و معلولین با علل ساریه از تبعه‌ی خارجه به ممالک انگلیس و طرد و نفی آنان که مرتکب جنحه و جنایت می‌شوند، تنظیم شده بود، در مجلس اعیان پس از آن که یک‌بار خوانده شد، طرف قبول و تصدیق گردید» (اختر، ۱۳۱۲: ۴/۱). از پشته (بوداپست): «مجلس اعیان مجارستان قانون آزادی مذاهب و مناکحات عرفیه را قبول و تصدیق نمود». (اختر، ۱۳۱۳: ۱۸۰/۱۲)

روزنامه‌آختر در هنگام انتشار قانون اساسی عثمانی به صورت مبسوط‌تری کارکردها و ساختار مجلس مذکور را برای خوانندگان خود اطلاع‌رسانی کرد. همان‌گونه که در توضیح مجلس عمومی آورده شد، سنا (مجلس اعیان) از اجزای مستقل مجلس عمومی بود. در اصل شصتم قانون اساسی عثمانی، حق انتخاب رئیس و اعضای این مجلس را به سلطان عثمانی تفویض کرده بود. اصول ۶۱ و ۶۲ بر سازوکار و شرایط نمایندگان سنا تصریح داشت. شرط سنی بالای چهل سال، دائمی بودن عضویت و دولت‌مرد بودن، از شرایط انتخاب‌شوندگان ذکر شده بود. براساس اصل ۶۴ وظیفه و کارکرد سنا، رسیدگی به لوایح قانونی تصویبی مجلس مبعوثان بود (اختر، ۱۲۹۴: ۵/۴). براساس اصل یادشده، رسیدگی به قوانین مصوب مجلس مبعوثان مهم‌ترین کارکرد مجلس سنا بود و در صورتی که مصوبات آن مجلس خلاف مصالح ملی، قانون اساسی، مذهب، منافع عمومی و امنیت جامعه تشخیص داده می‌شد، رد یا حذف می‌شد و اگر قابلیت اصلاح داشت، برای رفع نقص به مجلس مبعوثان عودت داده می‌شد و در صورتی که خلاف مصالح تشخیص داده نمی‌شد، برای اجرا به صدر اعظم ابلاغ می‌شد.

با این تعبیر، یک لایحه زمانی به صورت قانون قابل اجرا بود که به تصویب و تأیید مجلس اعیان می‌رسید. با مقایسه‌ی ماده‌ی قانونی شصت و چهارم قانون اساسی عثمانی و گزارش‌هایی که از مجالس اعیان دیگر کشورها آورده شد، به تأثیرپذیری تحولات عثمانی از الگوهای رایج مدرنیزاسیون اروپایی در ساختارسازی مدرن پی‌می‌بریم. روزنامه‌آختر در سال سوم انتشار خود نظام‌نامه‌ی داخلی مجلس اعیان عثمانی را ترجمه و منتشر کرد، که با دقت در آن اطلاعات گسترده‌تری از مجلس سنا دریافت می‌شد. در ماده‌ی سیزدهم نظام‌نامه‌ی یادشده علاوه بر کارکردهای فوق، اختیار درخواست از دولت برای وضع قانونی خاص یا اصلاح قوانین تصویب‌شده قبلی را به مجلس اعیان تفویض کرده بود (اختر، ۱۲۹۴: ۲۷۵/۳۹). ارائه‌ی گزارش‌هایی از این قبیل و بیان مشارکت دولت‌مردانی که صاحب تجربه‌ی اداره کشور بودند، در قالب مجلس اعیان و با دایره اختیارات قانونی، برای

شرایط آن روز حکومت ناصری که اشخاص توانمندی همانند امیرکبیر، سپهسالار و دیگر دیوانسالاران کاردانی همانند مستشارالدوله را به راحتی حذف و نادیده می‌گرفتند، موجب تنبّه و بیداری ایرانیان می‌شد.

۵-۲. مجلس مبعوثان

اختر در ترجمه قانون اساسی عثمانی، در مواد ۶۵ تا ۸۰ به ساختار و کارکرد مجلس مبعوثان پرداخته است. انتخابی بودن اعضا، اختصاص یک نماینده به ازای هر پنجاه‌هزار نفر جمعیت، مدت‌زمان چهار سال برای هر دوره نمایندگی، قرارگرفتن هرکدام از منتخبان به‌عنوان نماینده کل مردم عثمانی، علنی بودن مذاکرات به‌جز مواردی که قانون مشخص کرده بود، مصونیت نماینده در ایفای وظایف نمایندگی و رسیدگی به لوایح برای تصویب یا ردّ آنان، از جمله اطلاعاتی بود که مخاطبان اختر از مواد یادشده درباره مجلس مبعوثان دریافت می‌کردند (اختر، ۱۲۹۴: ۴/۵-۶).

دقت در سرفصل‌های نظام‌نامه مجلس مبعوثان عثمانی تأییدکننده اهمیت مجلس مبعوثان در اداره امور کشور است؛ فصل اول: در بیان تعیین رئیس موقت و کاتب‌ها و تدقیق اوراق انتخابیه (بررسی اعتبار نامه‌ها)؛ فصل دوم: در بیان نحوه انتخاب هئت رئیسه؛ فصل سوم: در بیان کیفیت تشکیل و ترتیب شعب و انجمن‌ها و تکالیف و مأموریت آنها (تشکیل کمیسیون‌ها)؛ فصل چهارم: در بیان لوایح قانون و استدعای تنظیم یا تعدیل و اصلاح قانون اساسی؛ فصل پنجم: در بیان استیضاح وزراء؛ فصل ششم: در بیان شکایت از وزراء؛ فصل هفتم: در بیان اصول مذاکرات لوایح قانون در هیئت عمومی مبعوثان (صحن عمومی مجلس) (اختر، ۱۲۹۴: ۳۶/۲۵۰-۲۵۲). در هرکدام از فصول مواد قانونی متعددی برای تبیین آن تدوین شده بود. آگاهی‌دادن از معضلات ایران عصر ناصری و انتشار چنین اطلاعاتی، نقش ویژه‌ای در بیداری ایرانیان و تغییر نگرش آنها درباره شیوه‌های اداره کشور و حرکت‌های مردمی برای ایجاد مشروطه و مجلس داشت.

اخبار تلگرافی از مجالس سایر کشورها در اختر چاپ می‌شد. برای آگاهی از تأثیر این اخبار در ذهن ایرانیان عصر ناصری، چند نمونه از آنان آورده می‌شود: از پاریس: «به‌طور موثق روایت می‌شود در باب رشوت [رشوه] و نشان به جهت ظهور قلم‌زدگی [قلم‌خوردگی] در تاریخ کاغذهایی که به امضای ویلسون دست حکومت افتاده است، فردا در مجلس مبعوثان تکلیف خواهد شد، که برای تحقیق مطلب مسیو ویلسون، داماد رئیس‌جمهوری زیر محاکمه آورده شود» (اختر، ۱۳۰۵: ۷۴/۱۰). از آتن: «مجلس مبعوثان یونان دیروز

لایحه قانونی را که در باب راه‌های آهن مورده تنظیم یافته بود، به انضمام بودجه مداخل دولتی تصدیق نموده است» (اختر، ۱۳۰۵: ۱۱۰/۱۴). از لندن: «هیئت وزرای انگلستان قراردادند که در باب حادثه ترانسوال و اختلافات ونزوتلا به مجلس مبعوثان تفصیلاً و به طور واضح اطلاعات بدهند» (اختر، ۱۳۱۳: ۳۷۱/۲۴). با دقت در این‌گونه اخبار تلگرافی و آگاهی‌هایی که خوانندگان اختر به‌واسطه ترجمه قانون اساسی، نطق‌های افتتاح مجالس، صورت مذاکرات نمایندگان مبعوثان و نظام‌نامه‌ها دریافت می‌کردند، به لزوم وجود مجالس مبعوثان و جایگاه و اهمیت روزنامه‌آختر در ساختارسازی پی‌می‌بردند.

۵-۳. مجلس بلدیه

در قانون اساسی عثمانی و اخبار تلگرافی، از وجود مجلس بلدیه اطلاعاتی به خوانندگان اختر منتقل می‌شد. ماده یکصد و دوازدهم قانون اساسی عثمانی تصریح دارد که «امور بلدیه در اسلامبول و خارجها از جانب مجلس‌های سواثر بلدیه اداره خواهد شد» (۱۲۹۴: ۸/۴). اختر در گزارش مبسوطی با عنوان «امانت شهر»، ساختار و کارکرد مجلس بلدیه را برای خوانندگان توضیح می‌دهد. امانت شهر را از ترقیات مدنی اروپا دانسته و امین شهر (شهردار) را دارای وظایف مهمی در تأمین رفاه شهروندان معرفی می‌کند. در این گزارش از اجزای اداره امانت شهر گزارش داده می‌شد که عبارت بودند از: امین شهر، محاسبه جیگری (مستوفی شهر) که باید منظورش حسابداری باشد، ریاست مجلس بلدیه و سایر مأموران بلدیه (اختر، ۱۲۹۶: ۱۱/۳-۱۲).

اختر در مقاله‌ای دیگر، بلافاصله به تشریح وظایف امور بلدیه می‌پرداخت. رسیدگی به امور مربوط به ساخت‌وساز بناها، سنگ‌فرش و تعریض معابر، درست کردن مسیر گذر فضلاب شهری، نظافت شهر، ثبت املاک و قیمت واردات (مالیات) آنها، تأمین روشنایی معابر درون شهری، ساخت اسکله (در شهرهای بندری)، ساخت میدان‌های درون شهری برای سهولت رفت‌وآمد و ارائه خدمات شهری، فراهم کردن حمل‌ونقل شهری و نظارت بر ارائه خدمات و کرایه، رسیدگی به امور رستوران‌ها-قهوه‌خانه‌ها-کازینو و سالن‌های تئاتر، رسیدگی به امور بازار همانند قپان‌ها (ترازو) و اوزان و زراع، بناها و کارگران ساختمانی و یکسانی آنها، توجه و دقت در ارائه مواد غذایی در بازار، نظارت بر داروخانه‌ها، ساخت حمام، توجه به خدمات‌رسانی به افراد بی‌بضاعت و یتیم در ارائه خدمات بهداشتی و فراهم نمودن شرایط تحصیل آنان، تعیین اصناف بازار و سازماندهی آنان، از جمله وظایف بلدیه ذکر شده است. گزارش‌های روزنامه‌آختر درباره مجلس بلدیه باعث آشنایی

خوانندگان با ساختارهای مُدرن اداره امور شهری می‌شد و زمینه ایجاد افکار تحول‌خواهانه را برای مشارکت مدنی در اداره کشور فراهم می‌کرد.

۴-۵. مجلس عمومی ولایات

در این خصوص نیز می‌توان از گزارش‌های اختر درباره قانون اساسی عثمانی اطلاعاتی دریافت کرد. در ترجمه قانون اساسی عثمانی ذیل فصل «ولایات» و در قالب اصول ۱۰۸ تا ۱۱۱ به شرح و سازوکار مجالس ولایات می‌پرداخت. براساس این اصول، تطبیق قوانین موضوعه با شرایط هر ولایت برای خدمات‌رسانی به جامعه، از مهم‌ترین وظایف مجالس عمومی ولایات ذکر شده بود (اختر، ۱۳۹۴: ۸/۴). ذیل مبحث «مجالس ولایات» به وجود مجلس ویژه ملت‌ها (اقوام غیرترک و احتمالاً غیرمسلمان) نیز پرداخته است که «مجلس‌های مذکور، حکومت‌های محلی و مجالس عمومی [ولایات] را مرجع خودشان خواهند دانست.» (همان) که این مجالس باید براساس شناخت حق اقلیت‌های قومی و مذهبی و مبتنی بر اصول قانون اساسی در این خصوص در نظر گرفته می‌شدند.

علاوه بر اطلاعاتی که در زمینه مشارکت ملی در اداره حکومت از ساختار مجالس ولایات دریافت می‌شد، خوانندگان اختر با لزوم در نظر گرفتن حقوق اقلیت‌ها نیز آشنا می‌شدند و زمینه پذیرش حقوق شهروندی در افکار آنان فراهم می‌شد؛ بنابراین، اختر در پرورش ایده مشارکت و احترام به حقوق فردی و جمعی گروه‌های انسانی ساکن در ساختار سیاسی نقش داشت.

۶. نتیجه

پاسخ‌گویی به چگونگی روش اختر در تبیین ضرورت تأسیس مجلس در ایران عصر ناصری دغدغه پژوهش حاضر بود. با بررسی مندرجات اختر ملاحظه شد که در این روزنامه برای ساختارسازی مُدرن جامعه در چند سطح اقداماتی انجام می‌شد: در مرحله نخست، با تکیه بر مفاهیم اندیشه‌ای، در پی شکل‌دادن به اندیشه اجتماعی تغییر با تکیه بر باورهای مذهبی بودند. گردانندگان اختر تلاش داشتند مفاهیم نو را در بستر فکری و فرهنگی ایرانی-اسلامی به مخاطبان خود ارائه دهند. در مرحله بعد، به معرفی ساختارهای مُدرن، کارکرد و لزوم بهره‌مندی از آنها برای رسیدن به ترقی اقدام کردند.

مقالات اختر ضمن فراهم کردن زمینه تغییر نگرش مخاطبان، شرط تحقق ساختارهای مُدرن را در توسعه متوازن در همه جنبه‌های اجتماعی معرفی می‌کردند.

گردانندگان اختر ساختارهای موجود در جوامع مُدرن را در تعامل با همدیگر می‌دیدند و به این واسطه برای افزایش مشارکت مردم در حکومت، به ساختارهای مدرنی همانند مدارس جدید توجّه داشتند. از دیدگاه اختر، تأسیس مدارس جدید با محتوای آموزشی نو در توانمندسازی نیروی انسانی جامعه تأثیرگذار بود. در این رویکرد مترقی، نخستین شرط توسعه، تحول در سطوح فکری نیروی انسانی بیان می‌شد. گردانندگان اختر با طرح مفهوم آزادی، در پی تقویت مبانی قانون‌خواهی و فراهم کردن زمینه مشارکت عمومی بودند. چنین امری باور به نهادهای مدنی انتخابی و نظارتی مثل مجلس شورا را تقویت می‌کرد. درج اخبار تلگرافی از مجالس دنیا و معرفی انواع مجالس و کارکرد آنان نیز در آماده‌سازی ذهن مخاطبان و فراهم کردن زمینه پذیرش و مطالبه‌گری نهاد مجلس دارای اهمیت بود.

گردانندگان اختر در فرآیندی منطقی و با فراهم کردن زمینه مشارکت عمومی در امر حکومت، تأسیس مجلس را به‌عنوان جایگاهی که قدرت را مسئولیت‌پذیر و پاسخ‌گو می‌کرد، پیگیری می‌کردند. براساس دریافت‌های مقاله حاضر، روش اختر در نهادینه کردن و ساختارسازی نهاد مجلس، مبتنی بر تغییر نگرش خوانندگان و ایجاد باور به لزوم تأسیس مجلس برای رسیدن به ترقی و مسئولیت‌پذیر کردن قدرت و فراهم‌سازی زمینه مشارکت مدنی جامعه بود.

پی‌نوشت

۱. نسخه‌های روزنامه‌آختر تا دو سال نخست (۱۲۹۲ و ۱۲۹۳ق) هر نسخه به‌صورت مستقل شماره گذاری می‌شد، اما از آغاز سال سوم (محرّم ۱۲۹۴ق) انتشار، صفحه‌بندی و شماره‌گذاری نسخه‌ها در هر سال به‌صورت مستمر و پیاپی انجام می‌شد؛ یعنی از آغاز انتشار در هر سال شماره‌گذاری صفحات آغاز و نسخه‌های بعدی نیز ترتیب شماره‌گذاری آنها رعایت می‌شد.

۲. مِنْ أَجْلِ ذَلِكَ كَتَبْنَا عَلَى بَنِي إِسْرَائِيلَ أَنَّهُ مَنْ قَتَلَ نَفْسًا بِغَيْرِ نَفْسٍ أَوْ فَسَادٍ فِي الْأَرْضِ فَكَأَنَّمَا قَتَلَ النَّاسَ جَمِيعًا وَمَنْ أَحْيَاهَا فَكَأَنَّمَا أَحْيَا النَّاسَ جَمِيعًا وَلَقَدْ جَاءَتْهُمْ رُسُلُنَا بِالْبَيِّنَاتِ ثُمَّ إِنَّ كَثِيرًا مِنْهُمْ بَعَدَ ذَلِكَ فِي الْأَرْضِ لَمُسْرِفُونَ: «به همین جهت، بر بنی‌اسرائیل مقرر داشتیم که هرکس، انسانی را بدون ارتکاب قتل یا فساد در روی زمین بکشد، چنان است که گویی همه انسان‌ها را کشته؛ و هرکس انسانی را از مرگ رهایی بخشد، چنان است که گویی همه مردم را زنده کرده است. و رسولان ما، با دلائل روشن برای ارشاد آنها آمدند، اما بسیاری از آنها، پس از آن در روی زمین تعدی و اسراف کردند» (مائده: ۳۲).

منابع

- آدمیت، فریدون، *اندیشه ترقی و حکومت قانون*، چاپ دوم، تهران، سپهر، ۲۵۳۶.
- /ختر، زین‌نظر عبدالحسین نوایی و همکاران، جلد ۱ (سال‌های اول تا سوم)، تهران، سازمان اسناد و کتابخانه ملی، ۱۳۷۸.
- _____، ش ۲، سال ۱۲۹۲.
- _____، ش ۱۳، ۱۴، ۱۵، ۱۶، ۱۸، ۳۷، ۵۰ و ۵۸، سال ۱۲۹۳.
- _____، ش ۴، ۱۲، ۱۴، ۱۶، ۳۶ و ۳۹، سال ۱۲۹۴.
- _____، ش ۳۰، ۳۴، ۴۴ و ۵۰، سال ۱۲۹۵.
- _____، ش ۳، ۴۱ و ۵۰، سال ۱۲۹۶.
- _____، ش ۱۰، سال ۱۲۹۷.
- _____، ش ۱۰، ۱۴ و ۲۹، سال ۱۳۰۵.
- _____، ش ۱۴، سال ۱۳۰۶.
- _____، ش ۳۴، سال ۱۳۰۷.
- _____، ش ۱، ۱۰، ۱۹ و ۲۲، سال ۱۳۰۸.
- _____، ش ۱، ۳، ۱۲، ۱۸، ۲۴ و ۳۸، سال ۱۳۱۲.
- _____، ش ۱۲، ۲۴، ۳۲، ۳۲ و ۴۰، سال ۱۳۱۳.
- _____، ش ۴، سال ۱۳۱۴.
- اصیل، حجت‌الله، *رساله‌های میرزا ملکم‌خان ناظم‌الدوله*، تهران، نشر نی، ۱۳۹۴.
- براون، ادوارد، *تاریخ مطبوعات و ادبیات ایران در مشروطیت*، ترجمه محمد عباسی، تهران، بی‌نا، ۱۳۳۷.
- پروین، ناصرالدین، *تاریخ روزنامه‌نگاری ایرانیان و دیگر پارسی‌نویسان*، جلد ۱، تهران، نشر دانشگاهی، ۱۳۷۷.
- تاج‌السلطنه، *خاطرات تاج‌السلطنه*، به کوشش منصوره اتحادیه (نظام مافی) و سیروس سعدوندیان، تهران، تاریخ ایران، بی‌نا.
- جعفری‌خانقاه، مهدی، *دو قرن با مطبوعات فارسی زبان چاپ خارج از کشور در قاره آسیا*، جلد ۱، تهران، سازمان اسناد و کتابخانه ملی، ۱۳۸۳.
- راسخ، محمد و فاطمه بخشی‌زاده، «پیش زمینه مفهوم قانون در عصر مشروطه: از مالک الرقاب تا تنظیمات»، *حقوقی دادگستری*، ۱۳۹۲، ش ۸۳، ۳۷-۶۱.
- صدر هاشمی، محمد، *تاریخ جراید و مجلات ایران*، جلد ۱، اصفهان، بی‌نا، ۱۳۶۳.
- کسروی، احمد، *تاریخ مشروطه ایران*، چاپ دوم، تهران، صدای معاصر، ۱۳۷۸.
- محیط طباطبایی، محمد، *تاریخ تحلیلی مطبوعات*، تهران، بعثت، ۱۳۶۶.
- مستشارالدوله، میرزا یوسف خان، *رساله یک کلمه*، به اهتمام علیرضا دولتشاهی، تهران، بال، ۱۳۹۲.